

ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКІ ЛІРОПОДІБНІ ГУСЛА VI-XIV СТ.: ПРОБЛЕМИ ГЕНЕЗИ ТА ПОШУКИ ВИХІДНОГО ПРОТОТИПУ

Завданням цієї розвідки є дослідження ліроподібних гусел, відомих на території Східної та Центральної Європи. Ми називаємо ці гусла *ліроподібними*, оскільки від ліроподібних інструментів давніх цивілізацій вони успадкували округлий отвір у верхній частині, реліктові залишки бічних стояків та перекладину у верхній частині інструмента, призначену для фіксації струн. Видовжений трапецієподібний обрис корпусу надає їм схожість з ліроподібними інструментами іранської традиції, лірами античної доби і, особливо, з ліроподібними інструментами германських та англо-сакських народів раннього середньовіччя, відомих з археологічних та іконографічних джерел Європи.

У 1949 році під час археологічних розкопок у Гданську виявлений музичний інструмент типу гусел, корпус якого доволі добре зберігся у торф'яному ґрунті (рис. 1). Гусла знайдено в культурному шарі у пошкодженому стані – бракувало кілочків, нижнього кріплення поріжка, підставки для струн у верхній частині деки, а також самих струн. Перший дослідник інструменту Конрад Яжджевський датує його XII-XIII ст. Йому належить перша реконструкція цього інструменту [Jażdżewski, 1950, s. 13-19].

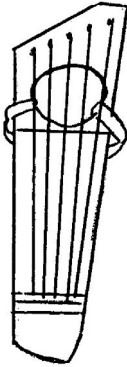

Рис. 1. Гданські гусла
Fig. 1. Husla from Gdan'sk

Конструкція гусел є для нас особливо цікавою. Отвір, що розміщений під кілками, на яких закріплювались верхні кінці струн, а також загальний обрис корпусу більше нагадують середньовічні західноєвропейські інструменти типу лір, аніж крилоподібні (за термінологією К. Верткова) гусла [Вертков, 1972, с. 275-286].

Конструктивно гданський інструмент виготовлений з єдиного шматка дерева, імовірно, груші або липи. Загальна довжина його – 40,3 см, ширина верхньої частини корпусу (біля окрилка) – 12,3 см, ширина нижньої частини (біля кріплення нижніх кінців струн) – 4,9 см [Jażdżewski, 1950, s. 15]. Вздовж верхньої похилої частини (окрилка) вирізано п'ять отворів для кілків, під якими розташований округлий отвір. Наскрізно видовбаний, він конструктивно призначений для скріплення деки інструменту з корпусом, який, на думку К. Яжджевського, виконував функцію резонатора. Сама дека має товщину 2-3 мм, є пласкою, в нижній частині двосторонньо звуженою і опуклою. Корпус виробу набагато масивніший і має товщину 10 мм. Найбільша товщина боку інструменту спостерігається в районі округлого отвору і має від 27 до 30 мм. Кілкові отвори, що рівномірно розміщені на відстані 20 мм один від одного, мають в діаметрі 5 мм.

У нижній частині гусел знаходиться поперечне заглиблення, призначенням якого є фіксація шнура, що підтримує планку струноутримувача. Особливо прикметною деталлю цього інструмента є збереження залишків шкіряного паска, який прикріплювався кілочками по обидва боки з внутрішньої сторони округлого отвору. Місце кріплення паска дає можливість зробити припущення про вертикальний спосіб тримання інструмента під час гри. Ремінець, на нашу думку, міг виконувати лише одну функцію – фіксації кисті руки з тильної сторони інструменту під час гри.

Для реконструкції способу видобуття звуку на слов'янських ліроподібних гуслах необхідно залучити давні іконографічні джерела. Аналогічний спосіб гри відомий також за етнографічними аналогіями. В багатьох країнах Азії та Африки народні музиканти ще дотепер фіксують кисть руки під час гри на лірах типу кісар та бегана за допомогою ремінця

[Czekanowska, 1984]. Ці паралелі дають підстави стверджувати, що спосіб тримання давнього гданського інструмента був, імовірно, всього, вертикальним. На це вказує присутність круглого отвору, наявність якого була б цілком недоречною при горизонтальному способі тримання інструмента, наприклад, при такому, яким видобувається звук на російських крилоподібних гуслах, латиських канклес, литовських кантелях, фінських канелях і т. п.

Пошуки аналогів до польського середньовічного інструмента приводять нас до унікальної колекції музичних інструментів давнього Новгороду, більшість якої складають гусла. Серед них – декілька інструментів подібної конструкції. Це п'яти-дев'ятиструнні гусла, що датуються XI-XIV ст. Новгородські інструменти характеризуються не лише різними розмірами (від 35 до 85 см), але й різною кількістю струн. Наприклад, найдавніші новгородські гусла, так звані гусла “Словіша”, XII ст. (рис. 2), що реконструйовані за трьома уламками, мали, за описом Б. Колчіна [Колчин, 1968, с. 177], довжину 83 см, ширину верхньої частини гусел (окрилка) 13 см, ширину резонаторної коробки в нижній частині гусел 5,6 см, глибину 3,8 см, товщину стінок коробки 0,6 см. Інструмент виконаний з одного бруска сосни способом додання. Дека, вирізана з тонкої дубової дошки, товщиною 0,3 см, не має резонаторного отвору. Струноутримувач був представлений двома щічками, в які був вставлений дерев'яний валик, зроблений з одного куска дерева разом з самою декою. Товщина щічок – 1 см, діаметр валика – 0,7 см, а його довжина – 4,6 см.

Рис. 2. Новгородські гусла
Fig. 2. Husla from Novgorod

Новгородські гусла багато декоровані різьбою по дереву, декор їх відтворює індоєвропейську ідею тричленності світу, а також домінування стихії води та її охоронця – змія, ящура, крокодила [Рыбаков, 1988, с. 263].

В експозиції Археологічного музею Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові представлений рідкісний експонат – фрагмент струнного інструмента. На території України це перша археологічна знахідка ліроподібного хордофону доби раннього середньовіччя. Експонат знайдений археологічною експедицією під керівництвом проф. І. Свешнікова у 1984 р. під час розкопок передмістя літописного Звенигорода [Свешніков, 1987, с. 18]. Це фрагмент верхньої частини унікального музичного інструменту, який можна кваліфікувати як найдавніші українські ліроподібні гусла. Фрагмент є верхньою частиною інструмента, на якому виразно прослідковуються отвори для кілків, які фіксували верхні кінці струн. Гусла виявлено у будівельному горизонті, датованому дендрохронологічним аналізом першою третиною XII ст.

Із збереженого фрагменту верхньої частини інструменту шляхом реконструкції можна встановити тип гусел, а також його загальні обриси. Типологічно його можна віднести до середньовічних ліроподібних гусел, поширених в балтійському регіоні (Поморська Польща, Новгородська Русь). На це вказує часткове збереження круглого наскрізного отвору у верхній частині інструменту. Сім кілкових отворів безумовно свідчать про наявність в оригіналі семи струн, які могли закріплюватись методом, аналогічним до кріплення струн на гданському та новгородському інструментах (в обох випадках – п'ятиструнних). З ширини верхньої частини інструменту можна зробити висновок, що довжина його повинна була коливатися між 70-80 см. За формою звенигородські гусла наближаються як до гданського інструменту, так і до новгородських 5-9-ти струнних ліроподібних гусел (XI-XIII ст.).

У новгородській колекції типологічно найближчими до гданських гусел є так звані гусла “Словіша”, які були реконструйовані за трьома окремо знайденими фрагментами. Незважаючи на значно більші розміри, що зумовлено місцевими традиціями їх виготовлення, на особливу увагу заслуговує факт наявності наскрізного округлого отвору у верхній розширеній частині корпусу. Подібні обриси новгородського, гданського і звенигородського інструментів та спільний для них вертикальний спосіб тримання, а також спосіб здобуття звуку (ковзаючий рух по струнах пальцями правої руки в той час, як ліва перетискає з тильної сторони інструмента не

потрібні для звучання струни), дозволяють припустити, що всі вони мали єдиний вихідний прототип. Таким прототипом міг бути давньоіранський інструмент типу ліри (рис. 4).

Дещо дивним, на перший погляд, видається той факт, що в іконографічних джерелах доби середньовіччя інструменти такого типу не зафіксовані, хоча постійно згадуються в народно-епічних джерелах. Особливо це стосується східнослов'янських іконографічних джерел. Про це свідчать, зокрема, новгородські легенди, а також декоративне оформлення гусел. Наприклад, дві переплетені хвилеподібні лінії (косичкою) на звенигородських гуслах, а також присутність у декорі новгородських гусел голівки ящура-змія (символу бога підводного царства) символізують стихію води.

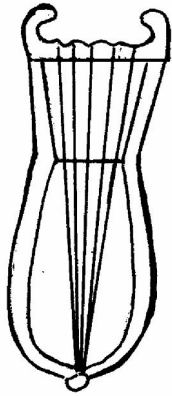

Рис. 3. Скіфський (іранський) ліроподібний інструмент
Fig. 3. Scythian (Iranian) lyre-like instrument

У декорі новгородських 6-струнних гусел представлені всі три життєві зони: небо – земля – вода. Як спостеріг Б. Рыбаков, верхня, лицева “сторона інструменту оформлена як голова і частина тулуба ящура. Під головою ящура вирізьблені дві маленькі голівки ящуренят. На зворотній стороні гусел зображені лев і птах” (переклад – І. З.) [Рыбаков, 1988, с. 263]. Отже, символіка різьби, що закладена в орнаменті гусел, відтворює триєдність основних життєвих стихій – повітря (птах), землі (лев) і води (ящур). Голівка ящура, як символу водної стихії, відтворена також у декорі звенигородських гусел, хоча сам декор розташований інакше ніж на новгородських гуслах, що свідчить про існування місцевої традиції їх виготовлення.

Символіка орнаментики новгородських та звенигородських гусел вказує на те, що сам ліроподібний інструмент мав культове призначення в язичницьких обрядах поклоніння водній стихії, а образ змія-ящура – “підводного царя” – дожив до XV ст. і зберігся в новгородських билинах про Садко. Очевидно можна припустити, що цей культурний герой грав саме на ліроподібному типі гусел, – найдавніших з усієї новгородської колекції.

Подібно орнаментовані гусла зображені на пластинчатих браслетах-наручах XII-XIII ст. з Київського та Старорязанського скарбів. Однак, зображений на них інструмент – іншого типу і способу тримання. Це так звані дошкоподібні гусла горизонтального способу тримання, з іншим способом гри, притаманним для татарської та угро-фінської традицій.

Ліроподібні гусла в якості “інструмента дипломатичного спілкування” зафіксовані в “історії” Феофілакта Симокати (“Маврикій і три слов'янина”), VI ст. н. е. В оповіді мова йде про затримання греками трьох слов'ян, які прямували до аварського хана з дипломатичною місією. Вони йшли не з грамотою, а з усним повідомленням, яке, очевидно, співалося або промовлялося способом розспівної рецитації під супровід музичного інструмента [Лихачов, 1977, с. 111]. Найявність у слов'янських послів струнних інструментів, які греки ідентифікували (відповідно до своєї етнічної традиції) як кіфари, тобто ліри, наводить на думку про особливу роль цих хордофонів у східнослов'янському етикеті VI ст. Нагадаємо, що дипломатична місія літописного музиканта Київської Русі Ора до половецького князя також супроводжувалася грою на гуслах.

Сам факт того, що візантійський автор називає слов'янські хордофони кіфарами, дає можливість ідентифікувати їх з ліроподібними гуслами. Очевидно, ці хордофони повинні були мати характерні особливості, притаманні будові і способу тримання кіфар, а також прийомам звуковидобування на них; вони мали короткі бічні стояки і перекладину, на якій фіксувались верхні кінці струн, або ж були ідентичними за конструкцією з гданськими, новгородськими чи звенигородськими гуслами. Інструменти іншої конструкції не могли б викликати у греків асоціацію з кіфарами.

Хордофони подібної конструкції у ранньому середньовіччі відомі за археологічними знахідками у Центральній, Північній та Західній Європі, про що свідчать алеманські та скандинавські ліри, які датуються V-VIII ст. (рис. 7). Прототипом їх міг бути давньоіранський

інструмент (IV ст. до н. е.), який тримає в руках жрець на Сахнівській діадемі (рис. 3) [Олійник, 2003, с. 42].

Давньогерманську середньовічну ліру видатний дослідник давніх інструментів Курт Закс вважав “важким для класифікації об’єктом” [Sachs, 1975, s. 143]. На жаль, в пошуках типологічних аналогів вчений не звернув увагу на іранський інструмент з Сахнівської діадемі, знайденої 1903 р. на Черкащині біля річки Рось [Олійник, 2003, с. 42]. Саме він міг стати тією ланкою, яка з’єднувала цей тип інструментів Західної Азії з інструментами Північної і Центральної Європи.

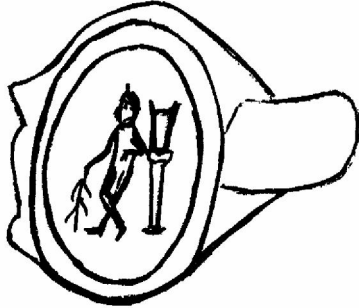

Рис. 4. Аланський ліроподібний інструмент. Зображення на персні
Fig. 4. Alanian lyre-like instrument. Image on a ring

Такі ж ліроподібні інструменти існували в іраномовних аланів (рис. 4), про що свідчить археологічна знахідка аланогунського часу – пряжка-застібка з гемою, знайдена на території України (Запорізька область, урочище Макартет), на якій поруч з фігуркою чоловіка на високій підставці відтворено ліроподібний інструмент, що датується IV-V ст. н. е. [Пешанов, Телегин, 1968, с. 229-232].

Алани (предки осетин) як прямі спадкоємці скіфів і сарматів у III-IV ст. мали культурні контакти з германськими племенами остготів у Північному Причорномор’ї [Абаев, 1965, с. 133]. В добу Великого переселення народів частина аланських та германських (остготських) племен подолала шлях від Азовського моря через європейський лісостеп, Балкани, Північну Італію, Іспанію, Португалію, аж до Північної Африки. Одне з остготських племен – герули – разом з сарматами та норвезькими племенами заселяли Ісландію. Цими міграціями можна пояснити спосіб проникнення ліроподібних інструментів на територію Західної, Центральної та Північної Європи.

Шлях легендарного германо-скандінавського бога Одина (Вотана) на північ Європи розпочався просуванням ранніх кочівників перших століть нашої доби з території могутньої Парфії, суперниці Риму на Сході, на Захід. Згідно з дослідженнями Г. Кошеленко [Кошеленко, 1979, с. 231] та В. Щербакова [Щербаков, 1989, с. 69-135] у Старій Нісі (біля сучасного Ашгабаду, Таджикистан) знаходився релігійно-ідеологічний центр давніх іранців та протогерманських племен. Це був храм священної Валгали у Старій Нісі, де археологами у царських скарбниціях виявлено священні ритони із зображенням іранських ліроподібних інструментів аналогічного типу. Якщо картографувати ареал розповсюдження давніх ліроподібних інструментів на території Євразійського континенту, можна спостерігати певну закономірність: шлях просування цих племен з території Західної (Центральної) Азії на терени Східної Європи на Північ (точніше, північний схід) аж до Ісландії, а також Західної Європи, то можна стверджувати, що саме на цьому шляху зафіксовані археологічні та іконографічні пам’ятки цього типу лір. Шлях цей пролягав через територію України, її причорноморські степи, де понад 300 років існувало королівство Германаріха (II-IV ст. н. е.) – союз остготських племен. Ці племена в добу Великого переселення народів разом з гунами мігрували в Західну та Північну Європу.

Рис. 5. Зображення Гуннара з музичним інструментом (під ногами)
Fig. 5. Image of Gounar with musical instrument (near feet)

Культурно-асиміляційні процеси германських племен з іншими субстратами черняхівської культури (фракійськими русами, слов’янами, скіфо-сарматами) відзначає багато дослідників [Абаев, 1965, с. 132].

Знаменитий ісландський історик С. Стурлусон (XIII ст.), що вперше записав давньогерманський епос “Едда”, вважав задонські степи батьківщиною давньоскандінавської

культури, місцем, де формувалась її міфологія. Тривале проживання асів на схід від Дону, де, за античною традицією, починалась Азія, зафіксувала “Сага про Інглінгів”. Задонські землі ще до Стурлусона називались “Велика Світ'юд” (Велика Швеція). Ця пам'ять германських племен про їх південну батьківщину, відображена в ісландських сагах, досліджених В. Абаєвим [Абаєв, 1965, с. 133] та Ж. Дюмезілем [Дюмезиль, 1990], який довів, що формування істотних елементів германської міфології відбувалось у північно-причорноморських степах в умовах скіфо-сармато-германських контактів, причому впливи ці були двосторонніми.

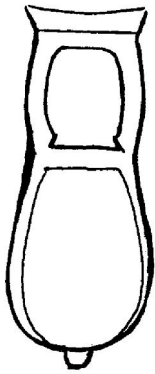

Рис. 6. Данський ліроподібний інструмент
Fig. 6. Danish lyre-like instrument

Невипадково культурний герой Скандинавії Гунар грає на інструменті, подібному до іранського 5-струнника (рис. 5). Можна припустити, що скіфський інструмент послужив генетичною основою як для середньовічних германських, романських, так і слов'янських інструментів.

Поява регіонально-етнічних різновидів ранньосередньовічних гусел пояснюється існуванням культурно-історичних зон взаємодії слов'янської культури з іншоетнічними субстратами – германо-скандинавським, угро-фінським, східно-балтійським (літи, лати). Можна виділити окрему північно-слов'янську культурно-історичну зону – Верхню Русь. Її культура у порівнянні з археологічними пам'ятками поморської Польщі, полабських та балтійських слов'ян (на території сучасної Німеччини) виявляє стійкі, стабільні риси, що виокремлюють її з культури східних та південних слов'ян.

У випадку новгородських гусел, з їх зміїною та мариністичною орнаментикою, можна говорити про вплив стилю багато декорованої різьби доби вікінгів (VIII-X ст.), який відбився у сюжеті саги про двобій Гунара зі зміями. Чарівною грою на інструменті, що має архаїчні ознаки скіфо-сарматських лір, Гунарові вдається приборкати плазунів. Оскільки вороги скинули його у провалля із зв'язаними руками, Гунар грає пальцями ніг. Тому на дерев'яній різьбі спинки крісла інструмент зображений в ногах героя (рис. 6).

Існування ліроподібного інструменту вертикального способу тримання у Скандинавії доби вікінгів підтверджує археологічна знахідка, яку відносять до типу рундлір [Rannum, 1915, 215 s.], що знаходиться в музеї Крістіанії (Копенгаген). Зберігся лише резонаторний корпус (пошкоджений), стояки та масивна переклада, що утворює з ними П-подібну конструкцію – стійку ознаку давньоіранських лір. У нижній частині корпуса виділений кулеподібний виступ* (рис. 6). Він витесаний разом з корпусом із суцільної деревини і служив для закріплення нижніх кінців струн пучком. Це дуже давній, архаїчний спосіб кріплення, що проіснував понад 12 століть!

Звичайно, початкова семантика форми скіфського 5-струнника, що символізував Овена-Фарна (царську могутність), в середньовічній Європі була втраченою. Втраченою більш, ніж за 1000 років виявилась і символіка прикрас, хоча форма залишилась найстабільнішою ознакою інструмента. Правдоподібно, вона стала генетично вихідною для ліри германського воїна, яка нагадує, за словами К. Закса, ріжок для взуття, і яка також має архаїчний кулеподібний виступ для кріплення нижніх кінців струн (рис. 7). Інші типи давньогерманських інструментів доби середньовіччя – так звані “рундліра” та ліра “тевтоніка” [Rannum, 1915,

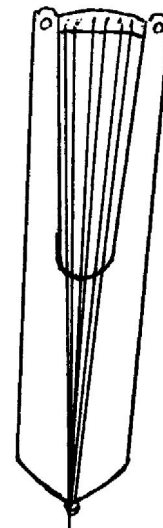

Рис. 7. Ліра германського воїна
Fig. 7. Lyre of Germanic warrior

* Аналогічний виступ зберігся в конструкції алеманських середньовічних лір.

215 s.], які типологічно відмінні, нагадують своєю формою замок-колодку. Їх можна трактувати як етнолокальні різновиди середньовічних лір, що побутували в Центральній та Західній Європі.

Верхньою хронологічною межею існування ліроподібних гусел є XIII ст. Цю дату підтверджує зображення ліроподібного інструмента на мініатюрі “Давид складає псалтир” з Хлудовського псалтиря.

Отже, наведені матеріали, зокрема, знахідка уламка звенигородських гусел, дозволяють говорити про існування в добу середньовіччя на теренах сучасної України (Галицько-Волинське князівство) особливого типу ліроподібних гусел, які були поширені також на теренах Південної Балтії – в Новгородській Русі та поморській Польщі. Ці гусли стали одним з вихідних типів української бандури.

Порівняння середньовічних слов'янських ліроподібних інструментів з давньогерманськими, частково англо-сакськими (Данія) та скандинавськими (Норвегія, інструмент Гунара) дає підстави стверджувати, що вихідним для усіх типів був давньоіранський ліроподібний інструмент, зафіксований в Парфії (інструменти з парфійських ритонів II ст. до н. е.) та в Україні (сахнівський інструмент, IV ст. до н. е.).

ЛІТЕРАТУРА

Абаев В.

1965 Скифо-европейские изоглоссы: на стыке Востока и Запада. – М.: Наука. – 265 с.

Вертков К.

1972 Типы русских гуслей // Славянский музыкальный фольклор. – М.: Музыка. – С. 275-286.

Дюмезиль Ж.

1990 Скифы и нарты. – М.

Кондратюк Б.

2001 Нариси музичного мистецтва Галицько-Волинського князівства. – Львів-Івано-Франківськ. – 142 с.

Колчин Б.

1968 Новгородские древности. Деревянные изделия // Археология СССР. САИ. – Вып. Е1-55. – М.: Наука. – 183 с.

Колчин Б.

1978 Коллекция музыкальных инструментов Древнего Новгорода // Древняя Русь и славяне. – М.: Искусство. – 186 с.

Кошеленко Г.

1979 Греческий полис на эллинистическом Востоке. – М.: Наука. – 295 с.

Лихачев Д.

1977 Русский посольский обычай XI–XIII веков. – М.: Наука. – 177 с.

Олійник О.Г.

2003 Зображення скіфського музиканта на сахнівській пластині // Археологія. – № 4. – С. 40-54.

Пешанов В.Ф., Телегин Д.Я.

1968 Жертвенное место алано-гуннского времени в урочище Макартет // АО 1967 года. – С. 229-232.

Рыбаков Б.

1988 Язычество Древней Руси. – М.: Наука. – 783 с.

Свешніков І.

1987 Звенигород. Краєзнавчий нарис. – Львів: Каменяр. – 47 с.

Стурлусон С.

1966 Младшая Эдда. – М.: Худ. Литература. – 202 с.

Щербаков В.

1989 Асгард и ваны // Дорогами тысячелетий. – М.: Молодая гвардия. – С. 69-135.

Czekanowska A.

1984 Etnografija muzyczna. – Warszawa: PWM. – 403 s.

Jażdżewski K.

1950 Najstarsze zachowane geńskie słowiańskie // Z otchłani wieków. – № 1-2. – S. 13-19.

Pannum H.

1915 Middelalderens strengeinstrumenter og deres forløbere i oldtiden. – København. – 215 s.

Sachs K.

1975 Historija instrumentów muzycznych. – Warszawa: PWN. – S. 291.

Iryna ZIN'KIV

OLD SLAVIC LYRE-LIKE HUSLAS OF VI-XIV CENTURIES: ISSUES OF
DEVELOPMENT AND SEARCHING FOR PROTOTYPE

The morphological analyses of discovered exemplars of lyre-like instruments of Early Slavic period is presented in the paper. On the base of literary sources the author argued, that Old-Iranian instrument (II century B.C.) and “Sakhniv instrument” (IV century B.C., Ukraine) are the samples of prototype of all European lyre-like instruments of VIII-XIII centuries.